

Megemlékezés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról

A NAGY OKTÓBERI SZÓCIALISTA FORRADALOM ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON

KULCSÁR KÁLMÁN

Az Októberi Forradalomnak a magyar társadalomtudományok fejlődésére tett hatását ma még aligha mérhetjük fel, s még kevésbé értékelhetjük. Ez a hatás ugyanis több közvetítőn keresztül érkezett. Egyrészt a társadalom egésze fejlődésének értékelése alapján, szinte azt mondhatnánk „társadalomtudományi alapon” szervezett „akció”, a forradalom hatásaként a tudomány további fejlődésére, másrészt ennek a forradalomnak a társadalom viszonyainak alakulásában, a politikai mozgalmakban, és e viszonyok illetőleg mozgalmak talaján kifejlődő új tudományos irányzatokban megmutatkozó hatásként. Megjelent ez a hatás azonban a marxista társadalomtudományok fejlődésében is – amelyet még Magyarországon is csak átmenetileg állított meg a Tanácsköztársaság bukása. Tükröződött a marxista társadalomtudomány elleni polgári fellépésben, fokozta azt, hiszen a marxizmus az Októberi Forradalmat követően egy új társadalom építésében töltött be kiemelkedő szerepet, tehát nem csupán tömegmozgalmakban, e mozgalmakat irányító politikai pártokban, hanem *állami és társadalmi berendezkedésben is reális erővé vált*. A Tanácsköztársaság létének következtében Magyarországon különös jelentőséget is kapott a marxizmussal szembeni kritika, hiszen a polgári, vagy még a polgári jelzővel sem illelhető társadalomtudományoknak nálunk igazán nem valami elvont ideológiai jelenséggel, hanem a Tanácsköztársaság társadalmi berendezkedésével, az akkor kialakuló marxista tudományos eredményekkel szemben kellett fellépniük.

Az Októberi Forradalom és a forradalmat követően kialakult szovjet társadalmi rend, noha esetenként nem ellentmondásokról mentesen és a tudomány területén is megmutatkozó vitákkal együtt az *első* szocialista társadalom volt, amelyben a marxista társadalomtudományok társadalmi gyakorlatként is megjelentek, így pusztán létével, elfogadásával és elutasításával egyaránt jelentősen hatott a társadalomtudományok fejlődésére mindenütt, természetesen Magyarországon is. És – ne feledjük – ez a társadalom adott jórészt otthont és munkalehetőséget a magyar marxista emigrációnak, annak az emigrációnak, amely a felszabadulás után közvetlenül segíthette a marxista társadalomtudományok fellendülését Magyaror-

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 1977. október 26–27-én tartott központi tudományos ülészen.

szágon. Az Októberi Forradalom teremtette e társadalmi és tudományos háttér nélkül aligha lett volna elképzelhető a két világháború között pl. Molnár Erik társadalomelméleti, illetőleg történeti munkássága, a munkásszociográfiák, vagy éppen a magyar szociográfia legjobb képviselőinek útja a marxista társadalomelmélet igazságának felismeréséhez, amely oly plasztikusan jelent meg pl. Erdei Ferenc szárszói előadásában.

A társadalomtudományok egyes ágazataiban élő ilyen többrétű hatás kimutatása és elemzése természetesen csak hosszabb kutatómunka után lenne elvégezhető. Nem is vállalkozom én itt még arra sem, hogy akár egy tudományágban nyomom kövessem ezt a hatást, a felszabadulás előtti és utáni fejlődés összefüggéseit elemmezve. Nem tehetem ezt meg még a szociológia vagy a jogtudomány esetében sem – amelyeket a többenél jobban ismerek – és még kevésbé a társadalomtudományok más ágazataiban. Véleményem szerint azonban nem is elsősorban ez a fontos. Az Októberi Forradalomnak ugyanis éppen a mi, sajátos viszonyokkal és fejlődési vonásokkal terhelt tájunkon, Európa kelet-közép régiójában volt olyan általános jelentőségű hatása is a társadalomtudományok fejlődésére (amely természetesen nem szakítható el a társadalom fejlődésétől), amelynek következményeit talán még nem értékeltük eléggé, amely azonban társadalmunk további fejlődése szempontjából is fontos lehet.

Az Októberi Forradalom és az azt követő tudatos társadalomépítés sikere ugyanis beigazolta, hogy a szocializmus – némileg korrigálva egyik neves történésünk szavait – sikeres „kísérlet arra, hogy a történeti régió fölébe kerekedjék történeti determináltságainak és meghaladja azokat.”¹ A „történeti determináltságok” meghaladása azonban *e történeti determináltságok felismerését, értékelését*, a velük való tudatos számvetést igényelte mindenekelőtt, magyarul szólva tehát: társadalomtudományi munkásságot, és pedig a szó igazán alkotó értelmében. Ez jelentkezett az Októberi Forradalmat előkészítő marxista társadalomtudományi munkásságban, így az Októberi Forradalom sikerét, a szocialista társadalomépítés sikerét bizonyítékként is értékelhetjük a társadalomtudományi elemzések történeti méretű, társadalmi-gyakorlati felhasználhatóságára. Ez pedig éppen ebben a régióban egyrészt különösen nagy jelentőségű a társadalom fejlődése szempontjából, másrészt egészen sajátos perspektívát nyit a társadalomtudományok számára.

Közhely ma már pl., hogy ebben a régióban – és Magyarország jól példázza ennek a régióknak fejlődési sajátosságait – éppen a polgári fejlődés sajátos eltorzulása folytán a társadalom politikai tudata jelentős mértékben fejeződött ki az irodalomban, háttérbe szorítva bizonyos fokig a politikai aktivitás közvetlenebb típusait egyrészt, és a társadalomtudományoknak a társadalom problémái, jelenségei, folyamatai egzaktabb feltárására képes ágazatait másrészt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a fejlődésben elmaradt társadalmak esetében – és ez a régió a szocialista forradalom előtt mindenképpen ilyenként volt tekinthető – ez

¹ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 166. old.

általánosságban így van. Nyilván összekapcsolódik ez a jelenség a fejlődésben elmaradott országok nemzeti tudata kibontakozásának sajátosságaival is, amelyet éppen az irodalom, a művészetek és a velük foglalkozó tudományágak szolgálták a legközvetlenebbül. A mai fejlődő országok hatékony társadalomtudományi politikájának kialakításában is ennek a jelenségnek következményei jelentik az egyik fő gondot.) A marxizmus mint társadalomtudomány azonban ilyen történeti viszonyok között, és ilyen helyzetben igazolta az egzakt társadalomtudományok valóságformáló erejét, és ezzel jelentős tanulságot adott a mának is.

Ez a tanulság azonban csak fejlődésünk későbbi szakaszán vált teljes mértékben, tehát következményeit is ideértve világossá. Talán a szociológiának ebben a régióban megmutatkozó sajátos fejlődése példázza legjobban ezt a folyamatot. Ismeretes, hogy pl. Magyarországon a Tanácsköztársaságot megelőzően a szociológia – erőteljes politikai és publicisztikai hangsúllyal a fennálló társadalmi-politikai viszonyokkal szemben – csak periférikus helyet foglalhatott el. Az is ismert másrésről, hogy a Tanácsköztársaság idején létesítették az első szociológiai tanszéket Magyarországon, és ez a tanszék a később világhírűvé vált Mannheim Károly személyében valóban jelentős professzort is kapott. Az is köztudott továbbá, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a szociológia művelői jórészt emigrációba kényszerültek, egyesek még börtönbüntetést is szenvedtek, és a szociológia további sorsának alakulásában hazánkban ismét megjelentek a torzulások, a sajátos viszonyokhoz kapcsolódó sajátos formák. A korszakról szóló reprezentáns történet-tudományi munka ezt így fogalmazta meg: „A szociológia hiánya . . . egy olyan mély társadalmi ellentmondások között vergődő országban, mint Magyarország tarthatatlan anakronizmus volt. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének nagy válsága s a nyomában járó szellemi megélnkülés sajátos, részben eltorzult formában újjá is teremtette.”² A szociológia hiánya, illetőleg „sajátos formában való újjáteremtése azonban – a sajátos forma részben a szociográfiát, az irodalmiaságot, a társadalomnak szépírói eszközökkel való megközelítését jelentette – körülbelül annyira volt anakronizmus Magyarországon, amennyire anakronisztikusként voltak értékelhetők ennek a társadalomnak viszonyai a polgári fejlődés történelenebb útját járó országokéhoz képest. Úgy is mondhatnánk, hogy a szociológia hiánya, illetőleg sajátos megjelenése éppen ezekből a viszonyokból táplálkozott, amelyek nem bírták el akár a kor szintjén álló polgári szociológia eszközeivel végzett valóságfeltárást sem. Az irodalmi jellegű megközelítés – ahogyan maguk a legértékesebb irodalmi művek is – természetesen nagyon hatásosan, adott esetben egy egzaktabb szociológiai elemzésnél is hatásosabban tárták fel ugyanezeket az anakronisztikus állapotokat, de a megközelítés jellege már eleve sajátos szintre helyezte a feltárt jelenségek „kezelését” is.

Úgy tűnik ugyanis, hogy észlelhető valamilyen összefüggés egyrésről egy adott társadalom életében jelentkező, a fenti értelemben vett „irodalomközpontú-

² Magyarország története. 1918–1919. 1919–1949. Bp. 1976. 890. old.

ság” (és ismeretes, hogy pl. a 30-as évek szellemi életében nálunk ezt az irodalomközpontúságot tudatos elemként is megkísérelték kibontakoztatni), a társadalmi problémák irodalmi jellegű megközelítése, és másrésről a társadalmi problémáknak ideológiai szintre történő transzponálása, ideológiai problémákként való kezelésének kísérlete között. Ez a jellegzetesség a felszabadulás előtti Magyarország szellemi életében éppen úgy megmutatkozott, mint e régió más országaiban – ha ki is alakultak természetesen kisebb-nagyobb eltérések e régió országai sajátosságainak megfelelően.

A társadalomtudományoknak ez a helyzete – amelyet a szociológia csak szélsőségesen példáz – tehát összefüggésben volt e régió sajátos „determináltságaiból” adódó következményekkel, bizonyos társadalmi elmaradottsággal, és ezzel összefüggően a társadalomtudományok néhány jelentős ágának fejletlenségével. (Sok tekintetben hasonló talajról táplálkozik tehát ez az elmaradottság, mint amelyet Szücs Jenő ír le a nacionalizmus és a historizmus összefüggéseit tárgyalva a „historizált nacionalizmus” jelenségében és gyökereiben.³)

A társadalomtudományok valóságfeltáró tevékenységének szükségessége és a társadalmat formáló politikai cselekvés összefüggése ebben a régióban igazán eklatáns példaként az Októberi Forradalom előkészítésében, és a forradalmat követő társadalomépítésben mutatkozott meg, tehát mindenképpen a marxista társadalomtudományok esetében. Ismét a szociológiát hozva például, nagyon fontosnak tartom ezért, hogy a 20-as évek Szovjetuniójában jelentős szociológiai vizsgálatokat végeztek, olyan vizsgálatokat, amelyek képesek voltak a megközelített jelenséget a valóság alapfolyamataival együttesen értékelni. Más ne említsek itt, mint a munkanélküliekre vonatkozó vizsgálatokat. És talán az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyanígy közvetlenül a felszabadulást követően más kelet-közép-európai országokban is megjelent a szociológia fejlesztésének igénye.

A történeti „determináltságokon” való túljutás azonban hosszabb folyamat, és ha ezeken a determináltságokon való túljutást a társadalomtudományok fejlődése szempontjából vizsgáljuk, nagyon lényeges mozzanatként kell kezelniük magának a társadalomnak túljutását e „determináltságokon”, és az ezzel kapcsolatos jelenségeket. Nem állítom természetesen, hogy a társadalomtudományok fejlődésében egy történeti szituációban bekövetkezett ismert megtorpanás, vagy lelassulás a szocialista társadalmakban kizárólag vagy akár elsősorban is ez országok társadalomtudományi fejlődésében már korábban is megmutatkozó sajátosságokra lenne visszavezethető. Nyilvánvalóan alapvetően hatottak közre e társadalmi szituáció azon társadalmi-politikai tényezői, amelyeket a személyi kultusz néven foglalnunk össze, de amelyeket még nem elemeztünk eléggé mélyen – pl. éppen a sajátos kelet-közép-európai fejlődéssel, a már többször említett determináltságokkal való összefüggéseiben. De az sem kétséges, hogy e tényezők között ott munkálkodtak azok a jellegzetességek is, amelyek eme régió társadalomtudományi

³ Szücs Jenő: i. m. 37–39. old.

arculatának vonásait kialakították, és az így kialakult társadalomtudományi hagyományok is.

Igy, amidőn az Októberi Forradalom jelentőségét a társadalomtudományok fejlődése szempontjából éppen ebben a régióban vizsgáljuk, különösképpen hangsúlyozva a társadalomtudományok valóságfeltáró funkciójának hasznosítását a társadalomformáló cselekvésben, arra is rá kell mutatni, hogy *e régió sajátosságai bizonyos mértékig e jelentőség ellenére is hatottak*, s bár sokkal kevésbé hatékonyan, egyes vonásai még ma is kísértének társadalomtudományi életünkben. Társadalomtudományunk fejlődése szempontjából tehát nem csupán formálisan vagy az ünnepi alkalomnak megfelelően idézem most a Nagy Októberi Forradalom jelentőségét, hanem *mintaként* is, sőt elsősorban mintaként a társadalmi gyakorlat és a társadalomtudományok kapcsolatának további fejlesztésére.

Ahogy a szocialista társadalmak sikeres példaként jelzik a régiókban ható történelmi „determináltságokon” való túljutás valóságos lehetőségét, még akkor is, ha e „determináltságok” bizonyos területeken és mértékben még hatnak is társadalmunk jelenségeiben (gondolok itt akár az életmód egyes tüneteire, akár az iparfejlesztést befolyásoló irreverzibilis tényezőkre, a néptömegek politikai aktivitását befolyásoló, a múlthoz tapadó jelenségekre stb. – valóban csak példaként jelezve néhány területet), úgy ad lehetőséget ez a társadalmi fejlődés a társadalomtudományok számára is, éppen e tudományokban megmutatkozó „determináltságok” meghaladására. Ezt a problémát azonban tudatosítani kell, és pedig történeti méreteiben, semmiképpen sem elfogadva azt a bizonyos fokig kényelmesnek tűnő álláspontot, hogy pl. elegendő a társadalomtudományok fejlődésében megmutatkozó bizonyos negatívumokat a személyi kultusz időszakának jelenségeivel magyarázni. Nem ismételhetem eléggé, hogy ebben a fejlődésben távolabb nyúló történeti tényezők hatottak és hatnak, ha tehát társadalomtudományunkat – éppen az Októberi Forradalom szellemében – mindinkább alkalmassá kívánjuk tenni a társadalmi gyakorlat szolgálatára, ilyen távlatban kell ezt a problémát megközelíteni.

Nem vállalkozhatom természetesen itt ennek a problémának teljes kibontására, csupán néhány vonását szeretném jelezni.

Nem kívánom lebecsülni pl. a nemzeti hagyományokkal különösen kapcsolatban álló, a tudatformálásra kitüntetetten alkalmas tudományágak szerepét társadalmunk alakításában, mégis arra szeretnék rámutatni ezúttal, hogy társadalmunk építése fejlődésünk jelenlegi szakaszában és a belátható jövőben éppen azokat a társadalomtudományi ágakat, illetőleg eredményeket igénylik, amelyek Magyarországon történetileg fejletlenek voltak (közgazdaságtudományok, szociológia stb.), illetőleg amelyek fejlettek voltak ugyan, de fejlődésük éppen társadalmunk viszonyaiból következően sajátos vonásokat hordozott. (A jogtudomány pl., amelynek normatív jellege sok tekintetben megfelelt régióink fejlődéséből fakadó következményeknek.) Ez a kérdés nem csupán tudati szinten jelentkezik, nem csupán a társadalomtudományokkal kapcsolatos attitűd – akár tudománypolitikai attitűd – sajátosságaival függ össze, hanem tudatos számvetést igényel pl. a társadalom-

tudományok intézményhálózatában, a képzésben stb. élő irreverzibilis tényezőkkel, megszokottsággal, a hagyományosnak kötő erejével.

Nagyon jelentős kérdésnek tartom a társadalomtudományok megítélésében élő „determináltságok” elemzését, a velük való számvetést. Úgy tűnik ugyanis, hogy e tudományok megítélésében, pontosabban eredményeik megítélésében nem kis mértékben hatnak még a társadalomtudományok Magyarországon is tradicionálisan erős ágaihoz tapadó következmények. Csak egy példát: jóllehet egyáltalában nem vitatható – ahogyan ezt az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megállapították –, hogy valamennyi társadalomtudományi ág rendelkezik valóságfeltáró és ideológiai funkcióval, a funkciók erőssége szempontjából bizonyos eltérések tapasztalhatók az egyes társadalomtudományi ágak között, és nagyon károsan hatna társadalomépítésünk gyakorlatára, ha pl. a közgazdaságtudomány vagy a szociológia valóságfeltáró munkájából fakadó eredményeket elsősorban közvetlen ideológiai hatásuk szempontjából értékelnénk, ami egyébként néhány más társadalomtudományi ág esetében kézenfekvőnek tűnik.

E társadalomtudományi eredményeknek elsősorban, vagy egyes történeti helyzetekben kizárólag ideológiai jelentőségük alapján való értékelése közvetlenül összefügg társadalmi fejlődésünkben kialakult determináltságokkal, amelyek folytán hagyományosan megmutatkozott a társadalmi problémák ideológiai szinten való kezelése. Nem vitatom azt sem, hogy egyes történeti helyzetekben talán még indokolható is ilyen gyakorlat, hosszabb távon azonban mindenképpen káros a társadalomfejlődés szempontjából. Erre való történeti gyökerű hajlandóságunk pusztá felismerése is jelentős lépés a társadalomtudomány ilyen ágaival szemben kialakult attitűd megváltozásának folyamatában. Attitűdről beszélek, hiszen világos, hogy az eredmények fogadása sohasem történhet pusztán ez eredmények igazságértéke alapján. Már csak azért sem, mert a társadalomtudományokban bennrejlő (többé-kevésbé minden tudományos eredményben bennrejlő) érték- esetenként érdekelemek önmagukban is elemzést igényelnek az eredmények igazságértékének meghatározásában, nem is szólva az eredmények által érintett érték- és érdekviszonyokról, amelyek relevanciája az eredmények megítélésékor általában is erős. Minthogy azonban az említett tényezők közrehatása kiküszöbölhetőségének esélye igen alacsony fokú, az attitűdben bekövetkezett változás, illetőleg ami ennek előfeltétele, a probléma tudatossá válása is jelentős következményekkel járhat.

E mindenképpen töredékes gondolatokat tartalmazó előadást azzal szeretném befejezni, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom példát mutatott és esélyt teremtett a társadalomtudományok felhasználására, azoknak a tényezőknek a kiküszöbölésére, amelyek – történeti fejlődésünk következményeiként – negatívan befolyásolhatják a társadalomtudományok eredményeinek alkalmazását. Legfontosabb tanulságunk tehát ebben a vonatkozásban: értékelnünk ezt a példát, és élnünk az eséllyel, a lehetőséggel.